

Eýran türkmenleriniň taryhy -1 / ylmy-taryhy monografiá / dissertation iş

Category: Kitapcy,Taryhy makalalar

написано kitapcy | 21 января, 2025

Eýran türkmenleriniň taryhy -1 / ylmy-taryhy monografiá /
dissertation iş TÄZE TARYH

► EÝRAN TÜRKMENLERINIŇ MEDENIÝETINIŇ TARYHY – 1.

Beýik Taňrynyň ady bilen!

“Eýran türkmenleriniň medeniyetiniň taryhy» ady bilen goýberiljek dissertasiá, 1991-nji ýyldan başlanyp 1996-njy ýylyň yanwar aýynda Türkmenistanyň ylymlar Akademýasynyň Ş.Batyrow adyndaky Taryh institutynda, Türkmenistanyň akademigi, professor Myrat Annanepesoviň ylmy ýolbaşçylygynda, Turkmenistanyň ylymlar Akademýasynyň Ş.Batyrow adyndaky Taryh institutynyň direktory Nury Weliýewiç Atamammedowyň direktorlygy hem ýolbaşçylygynda, Türkmenistanyň Bilim ministri we Türkmenistan Ylymlar Akademýasynyň Yokary Attestasion komissyasynyň yolbaşıçy agzasy Rejepdurdy Karaýewiç Karayewiň alyp barmagynda we Türkmenistanyň Ýokary Ylmy Sowet agzalary hem beýleki alymlar; filologiya we edebiýat ylymlarynyň professory Aşyrpur Meredow, Eýran türkmenleriniň lideri Welimuhammet Ahun Arzaneş ... huzurynda, Türkmenistan Ylymlar Akademýasynyň Ş. Batyrow adyndaky taryh institutynyň ylmy işgäri saýskatel Hangeldi Ownuk Arazgeldi ogly tarapyndan ylymlaryň kandidaty diýen derejesini almak üçin goraldy.

Şu ylmy işi başdan – ayak yzygiderli makala görnüşde goyberip durarys.

موضوع پايان نامه دوره نامزدى علوم دكتورخانه
نگلندى او نىق كەدر آينىدە بصورت كتابى

• G I R I Ş

Öz gözbaşyny asyrlaryň jümmüşünden we taryhy wakalaryň içinden alyp gaýdan däp-dessurlar her halkyň durmuşynda, gylyk-häsiyetine psihologiyasyna görä, emele gelipdir. Şeýle aýratynlyk Eýran türkmenlerine hem özboluşly häsiyetde degişli bolup, bu türkmenleriň hem özüne mahsus bolan ruhy medeniyeti bardyr.

XIX asyr türkmen halkynyň ruhy medeniyeti we edebiyyaty ondan öñki türkmen medeniyetiniň dowamydyr. Onuň mazmunydyr formasyndaky aýry-aýry alamatlar bu asyrda döräp kemala geldi. XIX asyrdaky türkmen halkynyň ruhy medeniyet we edebiyyat özünüň taryhlygy hem anyklygy bilen tapawutlanýar. Jemgyyetde, durmuşda bolan özgerişler ruhy medeniyetde özboluşly aýratynlyga eýe boldy. Ruhy medeniyyete anyk göz yetirmek üçin, ilkinji nobatda şol döwürdäki türkmenleriň yaşan ýerlerine, döwletara araçäklerine gysgaça ekskursiýa etmek gerek.

XIX asyrdıa türkmenleriň eýelän ýurt- meýdanlary günbatarda: Hazar deňizi, günortada: Gürgen derýasynyň ileri meýdanlary şeýle hem Köpetdag hem Parapamiz dag gerişleri, gündogarda: Amyderýanyň sag kenaryndaky çöllükler we sähralar, şeýle hem Horezm etraplary, garagalpak we özbek raýonlary, Demirgazykda: Üst ýurt we onuň demirgazyk kerti bilen çäklenyärdi.[1]

Etregiň gündogar territoriýasynda yerleşen Deşdi Gürgen (Türkmensähra) ilerde Elbrus daglyklarynyň jeňňellik eteklerine çenli (Elbrus daglarynyň gündogar ujy) dowam edip, gündogar serhedi bolsa Horasanyň daglyklaryna çenli baryp yetyär. Eýrandaky türkmen welaýatlary bolsa Horasan welaýatynyň Goçan, Büjnürt we Sarahs etraplaryndaky günbatardemirgazyk daglyk we düzlüklerinde şeýle hem Mazenderan welaýatynyň gündogarynda yerleşen Deşti Gürgeniň (Türkmensähra) territoriýalarynda yerleşyär. Munuň meýdany 20 müň kwadrat kilometre barabardyr. Eýranda esasan ýomutlar, gökleňler, tekeler we nohurlar yaşaýarlar. Ýomutlar, esasan,

Türkmensährada, ýagny Kaspi deňziniň gündogar kenaryndan başlap, Kümmekowus we onuň demirgazyk etraby bolan Marawdepe we Gazangaýa çenli aralykda ýasaýarlar. Ýomutlar Japarbaý we atabay diýen iki uly saha bölüný ärler. [2]

Biziň elimizdäki maglumatlara görä, häzirki döwürde Eýranda 1,5 million türkmen ýasaýar.

(1358-nji hij.şemsi ýyldan öñki hasabaty boýunça “ H.Ownuk”) [3].

Häzirki döwürde ýagny 2006-nji ýyla çenli, “2.5 million türkmen ýasaýar”- diýip hasabat berilýär.

1871-nji, 1881-nji ýyllarda Rus-Eýran ç aknyşyklarynyň netijesine Eýranda Gajarlar dinastiýasynyň patyşalary bilen russiya patyşalarynyň arasynda serhet çekmek meselesinde şertnamalar emele gelýär. Şol esasda “ Türkmençay”, “Gülüstan”, “Ahal-Teke”, “Güljemal han” ... diýiliп atlandyrylan şertnamalarda Eýran patyşalygy bilen rus patyşalygynyň arasyndaky serhetleri anyklamak we çekmek taýyar ediliýär. Häzirki özbaşdak türkmenistan bilen serhetden aňyrky Türkmensä hranyň demirgazyk sernetleri hem şol şertnama esasynda taýyar edilen araçák bolup galýar. Soň rus patyşalygy ýykylyp, SSSR döredilenden soňra hem bu araçák önküligine galypdyr.

Görnüp duran faktlar boýunça türkmenler (Türkmenistan) bilen Eýran patyşalygynyň araçagi häzirki Etrek derýasy däl-de, eýsem ondan 70 kilometr ilerde Gürgen derýasyndan- da aňyrdaky Garasuw derýasynyň aňry çäkleridir.

Ýazyjy Walentin Rybin “Horezmiň ýedi çöli” atly eserinde:

“Eýran bilen türkmenleriň serhedi bolan “Garasuw” derýasynyň gyralarynda uly derýa döräpdir” diýip, türkmenleriň tebигy serhediniň doğrusynda anyk maglumat berýär. [4]

Rus syýahatçysy G.S.Karelin 1839-njy ýylda bu barada şeýle ýazdy:

“Türkmenleriň ýomut taýpasy Garasuw, Gürgen we Etrek derýalarynyň suwlary bilen suwarylyan hasylly ýerlerde oturýarlar. Garasuw derýasy ýomutlary Eýrandan bölýär,

astrabatlylar hem ony hakyky araçäk hasap edýärler. Sebäbi Garasuwyň sag kenarynda ýekeje-de pars obasy ýok.". [5]

Emma Eýran patyşalary iñlisleriň goldamagy bilen serhedi Etrekden çekmegi başardy.

1924-nji ýylda ilkinji gezek Eýran türkmenleriniň ähli taýpatireleri ýygnanyp, Omçaly şäherinde türkmenleriň Buharada ýokary bilimini tamamlap gelen ruhany şahsyýet Osman Ahuny ähli türkmenleriň birinji prezidenti edip saýlaýarlar.

(dowamy bar)...

© Dr. Hangeldi OWNUK. Taryhy makalalar